

УДК 130

Братерська-Дронь М. Т.

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ ФІЛОСОФІЇ ВЧЕНИХ-КОСМІСТІВ

Статья посвящена отношению к религии ученых – представителей философии космизма.

Ключевые слова: философия космизма, научное творчество, религия.

Статтю присвячено ставленню до релігії вчених – представників філософії космізму.

Ключові слова: філософія космізму, наукова творчість, релігія.

The article is devoted to attitude scientists, which represent philosophy of cosmism, to religion.

The keywords: philosophy, cosmism, sciens creativity, religion.

Однією з актуальних тенденцій філософії ХХ століття стало поєднання наукового та релігійного світоглядів. З одного боку, фундаментальні відкриття в галузі наукових знань сприяли вірі в надзвичайний потенціал творчих можливостей людини, а з іншого – ставили нові запитання, розширюючи до безмежності обрії незнаного.

Природно, що з особливою гостротою проблема поєднання наукового та містичного шляхів пізнання законів світобудови постала у вчених колах, зокрема в доробках представників філософії російського космізму¹: Костянтина Ціолковського (1857–1935), Володимира Вернадського (1863–1945), Олександра Чижевського (1897–1964), Павла Флоренського (1882–1937), Олексія Манєєва (1921–) та ін.

Для будь-якої філософської системи концептуальним є питання Абсолюту, тобто первинного творення світу. Не була винятком і філософія космізму.

Згідно з філософією космізму, Всесвіт є узлагодженою абсолютною структурою, а пізнання законів його природи є провідним надзавданням людства. Не існує еволюційних бар'єрів для можливостей людського мозку, є лише конкретно часові обмеження на шляху наукового сходження до істини. Нова смуга наукової творчості незмінно має дійти до свого якісного стрибка. Цей визначальний рух наукової думки неодмінно позначиться на всіх сферах суспільного життя, духовній структурі цивілізації. Сучасні природничі науки,

¹ Російський космізм – конкретно-історичне проявлення космічної парадигми свідомості. Філософський напрям, що сформувався на межі двох попередніх століть і об'єднав Мислителів, вчених із різноманітних галузей наукових знань (М. Федоров, М. Умов, К. Ціолковський, В. Вернадський, В. Муравйов, О. Горський, М. Сетницький, П. Флоренський, М. Холодний, О. Чижевський, В. Купрієвич, О. Манєєв та ін.).

втручаючись у розвиток філософії, мистецтва, релігійної думки, своєю чергою, перебувають під їхнім зворотнім впливом.

Отож, цілком природно, що вчені-космісти на різних етапах творчої діяльності безпосередньо чи опосередковано зверталися до проблеми Абсолюту. На особливу увагу заслуговують погляди патріарха наукового крила космізму, батька радянського ракетобудування Костянтина Ціолковського.

У бесідах К. Ціолковський завжди підкреслював свій матеріалістичний світогляд. Однак матеріалізм ученого полягав перш за все в тому, що він вивчав закони природи як прояви матеріальної субстанції, що є вічно живою й вічно оновлюється, що не має просторових обмежень. Та попри це, про його неабиякий інтерес до проблем релігійного плану свідчить низка праць, написаних у різні часи: «Воля Всесвіту», «Наука і віра», «Наукові основи релігії», «Нічого немає (думки безбожника)», «Причина космосу», «Про душу, про дух і про причину», «Християнство», «Чи існує бог?», «Чи існує дух?».

В одному з останніх своїх інтерв'ю, відповідаючи на запитання кореспондента, К. Ціолковський наголошував, що треба чітко уявляти, який зміст ми вкладаємо в поняття “бог” і що ми під цим розуміємо. Якщо ми маємо на увазі, що існує дещо, від чого ми залежимо, що нас створило, що дало нам розум і здатність до пізнання, що доброзичливо ставиться до нас і дає нам вічність і щастя, то відповідь буде позитивною. Ми творіння Всесвіту.

«Усе відтворено Всесвітом. Він – початок усіх речей, від нього все залежить. Людина чи інша вища істота та її воля є тільки проявом волі Всесвіту. Жодна істота не може проявити абсолютної волі, як не може проявити її годинник або який-небудь складний автомат...» [1]. Воля Всесвіту або космосу, на думку вченого, наділила людину “обмеженою” волею. Воля, яка залежить від розуму людини, не може бути єдиним джерелом учинків, «завжди може втрутитися громада Всесвіту». «Тому правильніше думати й говорити, що все залежить від Всесвіту. Ми припускаємо, а Всесвіт розпоряджається, як хоче, без церемонії руйнуючи наші плани й навіть руйнуючи всю планету з усіма її розумними істотами. Якщо нам вдається виконати свою волю, то тільки тому, що нам дозволив Всесвіт» [2].

За К. Ціолковським, воля космосу проявляється як воля наймудрішої й усесильної істоти. Учений трактує Всесвіт як зведення вищих законів, за якими живе й розвивається матерія. Разом з тим, він намагається надати поняттю “вищої волі” як творця матеріальних світів більш конкретного визначення. З цією метою він уводить поняття “причина Всесвіту”. *Причина* – щось вище від Всесвіту, який є тільки однією з її речей. Вона вища за космос, як творець вищий за своє творіння. Більш за те, пише К. Ціолковський у роботі «Причина космосу», ми можемо припустити, що в *причини* є нова *причина*. І так до безкінечності. Але розум наш обмежений, зауважує автор, і тому буде добре, якщо ми на шляху до *причини причин* що-небудь дізнаємося про першопричину.

Учений також наділяє причину деякими властивостями. По-перше, це

невід'ємно пов'язані *воля й мудрість*. Завдяки розумній волі причина вдається до дії космічної творчості. «Ми повторюємо: світ створений. Усі космічні безкінечності тільки складові частини витвору, який було бажано відтворити причині... Безкінечність часу й простору є актом вищої творчості. Як ми виготовляємо яку-небудь річ, так причина створила безкінечності всіх родів» [3]. Цей акт учений порівнює з особистою грою.

Окрім цих характеристик, К. Ціолковський наголошує на здатності причини Всесвіту виявляти до всього суцього безмежну *любов і доброту*: «Причина – це вища любов, безмежне милосердя й розум. Досконалі істоти виявляють теж саме. Короче кажучи: і причина, і органічні істоти всесвіту, і їхній розум складають одну і ту ж саму любов» [4]. Отже, за К. Ціолковським, Причина – вища Мудрість, Воля, Любов. Він уникає визначення “абсолютна причина”, але явно має його на увазі, намагаючись трактувати це поняття з позиції науковця.

Отже, “бог” для вченого не стільки філософське поняття, скільки насамперед принцип світобудови, який він прагне ввести у свою світоглядну концепцію. *Абсолютно-суцє* (визначення Ціолковського) – це закони природи – космосу, за якими ми живемо і які поступово пізнаємо. «Більшість незвичайного, що відбувається з нами, може бути пояснене досить науково оточуючою нас безмежною, мало осягнутою й непередбаченою складністю космосу» [5].

В одній з останніх робіт 1932 р. «Чи існує бог?» (перший варіант) К. Ціолковський писав: «Наш бог (космос), як і ми, його частини, завжди були й будемо... Бог (космос) не містить у собі страждань і недосконалості, а добрий до самого себе, а отже, і до нас – його частин. Воістину його (космос) можна назвати батьком, і він підпадає під наше визначення бога. Такий бог насправді існує, оскільки не можна заперечувати існування всесвіту, його панування, доброти й досконалості» [6].

У другому варіанті цієї роботи К. Ціолковський конкретизує можливість нашого осягнення космосу. «Нами розпоряджається, нами керує КОСМОС. Абсолютної волі не існує, ми маріонетки, механічні ляльки, автомати, герої кіно... Якщо ми не здатні зрозуміти майбутньої вищої людини (первинного бога), то як ми можемо зрозуміти ... найвищого правителя. Чи є він сам КОСМОС, чи певне виділення з нього, так би мовити, первинний бог (деяка віддалена подоба вищої уявної людини), сказати важко. Форми його, розміри, органи, якості тощо – усе це абсолютно для нашої свідомості недосяжне» [7].

Водночас учений не заперечує, а підкреслює поступальний характер процесу пізнання. Наука, що вивчає Всесвіт, не в змозі відповісти на всі запитання, вона постійно вдосконалюється, еволюціонує. «Необхідна, – пише він, – певна скромність, яка передбачає ще ціле море незнаного» [8]. У протилежному випадку виникає небезпека легко впасти у фанатизм, а це є прямою загрозою для самої науки. Адже свого часу Арістотель стверджував, що на Сонці немає плям, значить, їх і бути на ньому не може. Плодами цієї наукової скромності, розвиває свою думку автор, мають стати терпимість, уважне дослідження всіх фактів, якими б

неправильними вони не здавалися з погляду сучасної науки.

Принциповим є те, що К. Ціолковський не виступає проти релігії як такої. У роботі «Біблія та наукові тенденції Заходу» (1935 р.) він критикує догматичні застарілі уявлення про природу Всесвіту, які заважають розвиватися сучасній науковій думці. У християнстві, на думку вченого, вищу духовну сутність (Творця) неможливо зрозуміти й навіть осягнути, нею можна лише стати. Для Ціолковського Творець – Сам Всесвіт – виступає як вища реальність, що має свої закони, які необхідно осягати, наближуючись таким чином до істини.

Видатний український учений, автор ноосферної теорії Володимир Вернадський також не був сторонній релігійних питань. «Я вважаю себе глибого релігійною людиною... – писав він. – Велика цінність релігії для мене ясна, не тільки в тій розраді втоми життя, у якій вона часто оцінюється. Я відчуваю її як величезний прояв людської особистості. Ані мистецтво, ані наука, ані філософія її не замінять... Та, між іншим, для мене не потрібна церква й не потрібна молитва. Мені не потрібні слова й образи, які відповідають моєму релігійному почуттю. Бог – поняття й образ, занадто повний людської недосконалої» [9]. Сам В. Вернадський визначав себе як «віруючий поза християнських церков» [10].

Підкреслюючи величезне значення морального аспекту наукової творчості, учений не заперечував досвіду релігійної думки. Ще на початку 20-их рр. минулого століття він писав про важливість процесу інтеграції наукового й релігійного світоствлення. Він вважав, що залежно від того, наскільки наука зможе відтворювати найбільш цілісну й повну картину світобудови, настільки вона буде звертатися до релігійних понять, надаючи їм наукового тлумачення. «Очевидно, – писав він, – питання душі починає дедалі входити в науку. Це й має відбуватися, оскільки поняття матерії, енергії втратили колишні форми. Ентелехія, кванти, проблеми відносності й т. ін. наповнюють зараз зміст думок. Мимоволі людина (науково) приходять до форм, історично відтворених у людстві шляхом філософської, художньої, релігійної творчості» [11]. Надалі в одному зі своїх листів Є. Ольденбургу 1943 р. він пише: «Я думаю, що релігія має колосальне майбутнє, але форми її ще не знайдено. Ті об'явлення, що існують сьогодні, не задовольняють мене, принаймні» [12].

Цікавим є ставлення до релігії учня й друга К. Ціолковського, засновника сучасної геліобіології Олександра Чижевського. У своїх мемуарах та роботах, мабуть, з огляду на певний час, О. Чижевський відкрито не висловлював своє ставлення до релігії, проте демонстрував неабияку обізнаність, цитуючи рядки Священного Писання. Його підхід до проблеми трансцендентального був близький до поглядів учителя. Можливо, не прямо, але опосередковано він висловив свою позицію, про що, зокрема, красномовно свідчать фрагменти його віршів:

О целый мир грядет из тьмы –
Непостижим, но познаваем,
И если мыслят марсиане,

То они мыслят, как и мы.
Для нас, для них – один чертог –
Торжественный, закономерный,
И в бесконечности безмерной
Единый строй, единый Бог!.. [13]

Роздуми вчених-космістів щодо релігії не мали лише абстрактного мислеформлення й подекуди набували конкретних соціальних прожектів.

У цьому аспекті необхідно згадати маловідому роботу вченого-математика, філософа і священника Павла Флоренського «Можливий державний устрій у майбутньому», яка була завершена в тюрмі 16 березня 1933 р. Рукопис складався з розділів, присвячених різним сферам суспільного життя країни, серед них був параграф «Релігійні організації». Залишаючись глибоко релігійною людиною й розуміючи виняткову роль церкви в духовному житті суспільства, П. Флоренський намагається певним чином примирити державу й церкву. Зокрема він говорить про те, що релігія повинна бути *відділена* від держави, що буцім-то відповідає інтересам і першого, і другого. Проте це означає, що держава не підтримує релігійні організації й водночас очікує підтримки від них. Держава також допускає свободу релігійної та антирелігійної пропаганди, якщо вони не підривають державного устрою. Ніякого примусового насадження релігії, зазначає автор, проте вірить, що суспільство затребує нову релігійну організацію, що станеться через 10–15 років [14]. Сьогодні ці думки здаються досить наївними, проте яку сміливість повинна була мати людина, щоб викласти їх у застінках НКВС і подати на читання слідчим, які, можна припустити, завзято попрацювали над рукописом.

Звернемося до поглядів ще одного косміста, сучасного білоруського філософа-логіка Олексія Манєєва. Учений розробляв теорію континуально-польової субстанції (біопсіполя), яка є кінцевою причиною всього існуючого у Всесвіті. Ця негентропійна суперстабільна система наділена атрибутом віддзеркалення (своєрідний “логос” або “нус”) й утворює універсальну базу для психіки. Проявляючись у біологічних системах як “душа”, тобто субстрат життя й психіки, біопсіполе продовжує існувати після фізичної смерті, утворюючи таким чином передумови індивідуального безсмертя. І хоча вчений не застосовує визначення “творець”, поняття “логос” явно асоціюється з ним.

Свою віру він виказав, можливо, дещо наївно, але образно:

Что б гордый дух не говорил,
Однако же сказать необходимо:
Не верится, что разум от горилл,
Не верится, что смерть непобедима!.. [15]

Треба зазначити, що проблема Абсолютно-сушого так чи так пов’язувалася вченими-космістами з поняттям моральнісного абсолюту. Якщо припустити, що людина становить кінцеву ідею Всесвіту, то вона набуває статусу самодостатності, перетворюючись на замкнений у собі духовно статичний світ. Знищується саме поняття абсолютного добра, моральнісного ідеалу, і тому всі людські вчинки

набувають самоцінності. Утрачається сенс і перспективи моральнісного вдосконалення, оскільки критерії такого не можна визначити.

«Чи зможе тверезо мислячий натураліст, – писав В. Вернадський, – визнати, що в еволюції форм життя розум *Homo sapiens faber* є кінцевим, максимально можливим, остаточним виявленням духовних досягнень організованих істот? Чи треба думати, що тут на Землі в конкретний історичний час перед нами розгорнулося проміжне виявлення духовних можливостей життя і що в Космосі де-небудь є ще більш високі в цій сфері проявлення?» [16]

За відсутністю Абсолютно-суцього в системі моральнісних цінностей ця проблема набуває принципового значення, адже відкривається перспектива самообожнення людини, яке зазвичай пов'язується з волонтаристським правом розпоряджатися чужим і своїм особистим життям шляхом обмеження свободи й навіть його позбавлення.

Підсумовуючи деякі роздуми, зазначимо, що, з одного боку, космісти не могли не поставити проблему Абсолютно-суцього, а з іншого – саме її вивчення представниками наукового крила виявило серйозні внутрішні суперечності запропонованої проблеми, які нашарувалися на суперечності, так би мовити, попередньої дилеми між наукою й релігією.

Намагання утворити оригінальний синтез наукових і релігійних поглядів призвели до строкатості термінології (“причина”, “бог”, “абсолют”, “логос”), постійної присутності запитальної форми (чи існує бог? чи існує дух?), невизначеної позиції, унаслідок якої не кажуть ані “так”, ані “ні”. Це ще раз засвідчило важливість і разом з тим глибину конфлікту у вирішенні проблеми співвідношення наукового та релігійного світоглядів.

Водночас безперечною заслугою космістів є свідоме виокремлення певної проблематики: про межі знання та їхнє подолання, про місце й роль науковця в сучасному світі, про творчість і догму. А хоча б якась відповідь у контексті зазначеної проблематики прямо чи опосередковано виводить у етичну сферу прав і обов'язків ученого, почуття відповідальності, індивідуальної непересічності й долі людської спільноти та ін.

Слід визнати, що гостро поставлене на початку ХХ століття космістами зазначене коло питань, необхідність його розроблення не були повною мірою “підхоплені” жодною наступною етичною школою. Відсутність спадковості особливо вражає на тлі тих складних процесів, якими позначена історія минулого століття. Адже проблема співвідношення наукового й релігійного світостварення не знята з порядку денного. Розв'язання цього питання набуває сьогодні моральнісного значення, оскільки визначає й корелює стратегію й тактику розвитку сучасної цивілізації.

Література:

1. Циолковский К. Воля Вселенной // Циолковский К. Грезы о земле и небе. – Тула, 1986. – С. 308.
2. Там само.

3. Циолковский К. Э. Причина космоса // Циолковский К. Э. Космическая философия. – М., 2001. – С. 296.
4. Там само. – С. 298.
5. Циолковский К. Научная этика // Циолковский К. Грезы о земле и небе. – Тула, 1986. – С. 374.
6. Циолковский К. Э. Есть ли бог? (вариант 1) // Циолковский К. Э. Очерки о Вселенной – М., 1992. – С. 215–216.
7. Циолковский К. Э. Есть ли бог? (вариант 2) // Циолковский К. Э. Очерки о Вселенной – М., 1992. – С. 218.
8. Циолковский К. Э. Разговор о Боге // Циолковский К. Э. Космическая философия. – М., 2001. – С. 326.
9. Вернадский В. Из архива // Владимир Вернадский. Жизнеописание. Избранные труды. – М., 1993. – С. 219.
10. Там само. – С. 232.
11. Там само. – С. 215.
12. Там само. – С. 270.
13. Чижевский А. Л. На берегу Вселенной: Годы дружбы с Циолковским: Воспоминания / А. Л. Чижевский. – М., 1995. – С. 14.
14. Флоренский П. А. Предполагаемое государственное устройство в будущем // Литературная учеба. – 1991. – Книга третья. – С. 101–102.
15. Русский космизм: Антропология философской мысли / Сост. С. Г. Семенов, А. Г. Гачевой. – М., 1993. – С. 352.
16. Вернадский В. И. Изучение явлений жизни и новая физика // Владимир Вернадский. Жизнеописание. Избранные труды. – М., 1993. – С. 364.